

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

שו"ת 3

הייתכן אימוץ ללא חיבוק?

אייר תשע"ד, מאי 2014

הרב שי פירון

שו"ת 3

הייתכן אימוץ ללא חיבוק?

הרב שי פירון

The Problem of Physical Contact between Parents and Adopted Children in Jewish Law
Rabbi Shai Piron

התצלום על העטיפה:

Boy hugs his mother, Dshmail, www.Dreamstime.com

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב: 978-965-519-145-5 ISBN

להזמנת פרסומים בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה:
טלפון: 02-5300867, 1-800-20-2222, פקס: 02-5300800;
אתר האינטרנט: www.idi.org.il; דוא"ל: orders@idi.org.il
המכון הישראלי לדמוקרטיה, ת"ד 4072, ירושלים 9104602

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), תשע"ד, 2014
Copyright © 2014 by The Israel Democracy Institute (R. A.)

Printed in Israel

הדברים המתפרסמים במסמך זה אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

שאלה: התארח אצלנו בחור בן 28 עם מוגבלות גופנית מלידה. הוא סיפר את קורותיו והעלה שאלה כבודת משקל – כבתי יתומים שבהם גדל, אחרי גיל בר מצווה, עלתה לעתים על הפרק האפשרות להצטרף למשפחה כילד אומנה; ואולם במקרים כאלה הילדים ביקשו שהמשפחות הללו לא תהיינה משפחות דתיות. אחרי כל הטראומות שעברו בחייהם הם זקוקים לחיבוק של אימא, שמקצתם לא זכו בו מעולם. מאחר שהילדים יודעים שבמשפחת אומנה דתית ייתכן שצרכים אלו לא ייענו, הם מבקשים משפחות אומנה חילוניות. האם יש מקום לראות במגע של ליטוף וחיבוק של ילד או בחור כזה פעולות של טיפול רפואי נפשי?

תשובה: שאלת דיני ייחוד עם ילדים מאומצים קשורה במידה רבה להערכת יחסה של ההלכה לפעולת האימוץ בכלל ולהגדרת הזיקה שבין הילדים לבין ההורים המאמצים בפרט. מאחר שלא ניתן לעמוד על ההגדרה ההלכתית-משפטית של המונח "אימוץ", אי-אפשר להבחין בין ההגדרות המקובלות בזמננו, כגון היחס בין מעמד האימוץ לבין מעמד משפחות האומנה.

בטרם ניגש לדיון ההלכתי חשוב להבהיר את מצבם הנפשי המיוחד של ילדים במשפחות אומנה בגיל ההתבגרות. גיל זה הוא שלב מאתגר בכל מסגרת משפחתית, קל וחומר במשפחות מאמצות או מאמנות. המתבגר עסוק בשאלות זהות מהותיות: למי אני שייך? האם זו באמת המשפחה שלי? הדילמות הללו מובילות למתחים רבים שדורשים מההורים ומהילד סבלנות רבה, בניית אמון ורכישת כלים שיסייעו לילד למצוא את מקומו במשפחה המיוחדת שלו.

על רקע זה יש להבין את חשיבות המגע הפיזי במשפחה – מדובר בחלק משמעותי בתהליך בניית האמון וההגברה של תחושת השייכות של הילד למשפחתו החדשה. ממחקריו של ג'ון בולבי (Bowlby), הוגה תאוריית ההתקשרות (Attachment Theory), למשל, עולה שאין לקבל תאוריות הרואות בצרכים פיזיים ובהפגת הרעב תשתית ליצירת הקשר בין הילד לבין אמו, אלא בפעולות הקשורות במגע שמאפשר תחושה של חיבור ומוגנות. לטענתו, ככי, חיוך או צחוק אינם אלא ביטוי ראשוני לצורך זה.¹ מחקר המפורסם של הפסיכולוג

הארי הרלו (Harlow) נותן משנה תוקף לתאוריה של בולבי. במחקר זה הושמו גורי קופים בכלוב עם בובת אִם מלאכותית, עשויה מחוטי תיל, שסיפקה מזון ומים, ובובה בדמות אם אמיתית, עשויה מספוג רך. הרלו מצא כי אמנם הקופים מתקרבים לאם המאכילה בכל פעם שהם רעבים, אך כשהם עייפים או מפוחדים הם פונים לבובת האם העשויה ספוג.² ככלל, מחקרים רבים מרבים לעמוד על חשיבות המגע כגורם טיפולי מעצב שעשוי להביא לשיפור ניכר באיכות החיים.³ על פי ממצאים אלו לא נפרזו אם נקבע שלמגע של חום אנושי תפקיד חשוב בכל משפחה, אך במקרה של ילדים מאומצים מדובר בצורך מוחשי המסייע בריפוי פצעי היתמות או הנטישה של ההורים הביולוגיים. יש להניח שככל שתהליך האימוץ קורה בגיל מבוגר יותר, הצורך במוגנות ובבניית סביבה משפחתית חמה ואוהבת הוא צורך טיפולי מובהק.

א. על יחסה של היהדות לפעולת האימוץ

ידועים דברי חז"ל ש"כל המגדל יתום ויתומה בתוך ביתו מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו" (מגילה יג ע"א). לאמרה זו היו מי שייחסו גם משמעויות הלכתיות מרחיקות לכת. אבל בטרם נדון בהן יש להבחין בין הנוסח שבמסכת מגילה לבין המקבילה במסכת סנהדרין. במסכת מגילה עוסק רבי שמעון בן פזי בהבנת משמעותו של פסוק מספר דברי הימים:

רבי שמעון בן פזי כי הוה פתח בדברי הימים אמר הכי: כל דבריך אחד הם, ואנו יודעין לדורשן. "וְאִשְׁתּוֹ הַיְהוּדִיָּה יִלְדָה אֶת יֶרֶד אָבִי גְדוֹר וְאֶת חֶבֶר אָבִי שׁוֹכֵוֹ וְאֶת יְקוֹתִיאֵל אָבִי זְנוּחַ וְאֵלָה בְּנֵי בְתוּלָה בַת פְּרָעָה אֲשֶׁר לָקַח מֶרְדִּי" (דברי הימים א ד, יח). אמאי קרי לה יהדיה (מדוע קרא לה יהודייה) – על שום שכפרה בעבודה זרה, דכתיב: "ותרד בת פרעה לרחוץ על היאור" (שמות ב, ה), ואמר רבי יוחנן:

2 Harry Harlow, "The Nature of Love," *American Psychologist* 13 (1958), pp. 573–685

3 ראו למשל Tiffany M. Field "Touch for Socioemotional and Physical Well-being: A Review," *Developmental Review* 30 (2010), pp. 367–383

שירדה לרחוץ מגילולי בית אביה. ילדה? והא רבויי רביתיה! [הלוא היא רק גידלה אותו בביתה אבל לא ילדה אותו] – לומר לך שכל המגדל יתום ויתומה בתוך ביתו מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו.⁴

לדעת רבי שמעון בן פזי רצה הכתוב בדברי הימים ללמד על חשיבות מעשה האומנה של בת פרעה. לכן נאמר עליה כאילו ילדה את משה. אמנם היה אפשר לסייג את הלימוד ולייחס אותו לבתיה בת פרעה, שהצילה את משה מגזרת "כל הבן היילוד", אבל מהמשך הסוגיה נראה שחז"ל עסקו בהגדרה כוללת של מעמד האומנה. בין היתר עוסקת הסוגיה בביאור הפסוק:

וַיְהִי אִמּוֹן אֶת הַדָּסָה הִיא אֶסְתֵּר בַּת דָּדוֹ כִּי אֵין לָהּ אָב וְאִם וְהַנְּעִרָה
יִפֹּת תֵּאָר וְטוֹבֶת מְרָאָה וּבְמֹת אֲבִיהָ וְאִמָּהּ לְקַחָהּ מֵרַדְכִי לֹו לְבַת
(אסתר ב, ז).

לדעת חלק מהמפרשים מדובר במעשה אומנה כמקובל בימינו, ואילו אחרים סברו שיש לקרוא את המילה "בת" כ"בית", והמשמעות היא שמרדכי לקחה לו לאישה. ואולם גם אם נפרש את המילה "בת" כפשוטה, מדובר בשני מעשי אימוץ שהובילו להצלת חיים. בת פרעה הצילה את משה ממוות: "וַיִּגְדֵּל הַיֶּלֶד וַתְּבַאֲהוּ לְבַת פְּרַעֲהַ וַיְהִי לָהּ לְבֵן; וַתִּקְרָא שְׁמוֹ מֹשֶׁה וַתֹּאמֶר כִּי מִן הַמַּיִם מְשִׁיתֵהוּ" (שמות ב, י); ואימוץ אסתר על ידי מרדכי הביא בעזרת מסובב הסיבות להצלתם של ישראל. היה מקום לומר שדווקא במקרים כאלה "כל המגדל יתום ויתומה בתוך ביתו מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו", אבל המקור המקביל במסכת סנהדרין מרחיב מאוד את משמעות "המגדל יתום ויתומה":

ורבי יהושע בן קרחה נמי, הכתיב: "את חמשת בני מיכל בת שאול" [שמואל ב כא, ח]. אמר לך רבי יהושע: וכי מיכל ילדה? והלא מירב ילדה! מירב ילדה ומיכל גידלה, לפיכך נקראו על שמה. ללמדך שכל המגדל יתום בתוך ביתו – מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו.

רבי חנינא אומר: מהכא: "ותקראנה לו השכנות שם לאמר יולד בן לנעמי" [רות ד, יז]. וכי נעמי ילדה? והלא רות ילדה, אלא: רות ילדה ונעמי גידלה, לפיכך נקרא על שמה.

רבי יוחנן אמר: מהכא: "ואשתו היהודית ילדה את ירד אביגדור וגומר, ואלה בני בתיה בת פרעה אשר לקח [לו] מרד" [דברי הימים א ד, יח]. מרד זה כלב, ולמה נקרא שמו מרד – שמרד בעצת מרגלים. וכי בתיה ילדה? והלא יוכבד ילדה, אלא: יוכבד ילדה ובתיה גידלה, לפיכך נקרא על שמה.⁵

הסוגיה בסנהדרין מביאה שורה ארוכה של מקרים שבהם הילד מתייחס למי שגידל אותו ולא למי שילד אותו. המהרש"א⁶ עסק בניתוח מקרים אלו וציין שבחלק מהם לא מדובר ביתומים אלא בילדים שנאלצו מכל מיני סיבות שלא לחיות בחיק משפחותיהם; גם הם נקראים "יתומים". מקורות אלו מבקשים להדגיש את המעלה הגדולה שבגאולת היחיד – גואלו זוכה שיעלה בעיני האל כאילו ילדו. האם בכל המקרים הללו מדובר בילדים קטנים? האם יהיה מופרך לדרוש דברים כפשוטם ולומר שחז"ל ביקשו לטעון "כאילו ילדו" על כל המשתמע מכך? בטרם נעבור לעסוק במשמעויות ההלכתיות של הסוגיה אעסוק בדרשה נוספת, במסכת כתובות שבתלמוד הבבלי:

"אשרי שומרי משפט עושה צדקה בכל עת" [תהלים קו, ג] – וכי אפשר לעשות צדקה בכל עת?
דרשו רבותינו שביבנה, ואמרי לה רבי אליעזר: זה הזן בניו ובנותיו כשהן קטנים.
רבי שמואל בר נחמני אמר: זה המגדל יתום ויתומה בתוך ביתו ומשיאן.⁷

5 סנהדרין יט ע"ב.

6 מורנו הרב שמואל אידלס (מהרש"א) הוא הרב שמואל אליעזר הלוי איידלס (1555-1631).

7 פעל בפולין, נודע בפירושו לאגדות התלמוד, וממנו הובאו הדברים.

7 כתובות נ ע"א.

הסוגיה מפגישה שני מונחים שונים: "משפט" ו"צדקה". לדעת המהרש"א, רבי שמואל בר נחמני לא הסתפק בדרשת רבותינו שביבנה, משום שמבחינה הלכתית ("משפט") חייב אדם לזון את בניו ובנותיו כשהם קטנטנים. לעומת זאת המגדל יתום ויתומה עושה מעשה שאינו חייב בו לא מן הבחינה המשפטית ולא מצד מידת החסד. ואולם אפשר להסביר את דרשת הפסוק בדרך נוספת: התמיכה ביתום וביתומה במהותה היא מצד מידת המשפט, אבל הדרך שבה באה התמיכה לידי ביטוי היא באמצעות צדקה, חסד. כמו כן יש להציע גם את פירושו של המהר"ל מפראג,⁸ שטען "כי השלמת הדבר, חשובה מהתחלתו".⁹ לכן מי שלוקח את הילד אל ביתו ומשלים את הליך חינוכו נחשב למי שילדו.

דברים מפעמיים בדבר חשיבות האימוץ ומעמד ההורים המאמצים כתב הרב יחזקאל אברמסקי:¹⁰

גם אלה אשר הבורא מנע מהם פרי בטן, לא נמנעו מהם ערכי הרוח שיש בחיים משותפים של איש ואישה בקיומו של עולם. "כל המלמד את בן חברו תורה כאילו ילדו, וכל המגדל יתום בתוך ביתו (בביתו דווקא, שמקיים בו: "עמלנו – אלו הבנים" בגופו, ולא בבית אחר בממונו) כאילו ילדו. יש שיווי המשקל בצער של גידול יתום בתוך ביתו, כנגד צער הריון ומכאובי הלידה. שקולים הם רחמי איש חסד כרחם אב על בנים על זרע לא לו, ורחמי אשה רחמניה שהעמיסה על זרועותיה ילד זר כגמול עלי אמו, מתוך אהבה מאומצת במשך ימים רבים, נגד רחמי אב על יוצאי חלציו ורחמי אם על פרי בטנה, מתוך כלות הנפש שכורת אהבה טבעית – אפילו אם תצרף אליהם תשעה ירחי הריון וחבלי ילדה שבאחריתם.

8 מהר"ל (מורנו הגדול רבי ליווא) מפראג הוא הרב יהודה ליווא בן בצלאל (1520-1609). רב, פוסק הלכה, מקובל והוגה דעות דתי יהודי. מגדולי ישראל הבולטים בתחילת העת החדשה.

9 מהר"ל מפראג, חידושי אגדות, סנהדרין יט ע"א.

10 הרב יחזקאל אברמסקי (1886-1976) היה רב, ראש בית דין בלונדון ופרשן התוספתא. חתן פרס ישראל ופרס הרב קוק לספרות תורנית.

סוף דבר, כל איש ואישה שאר רוח ותבונה יתרה בזוגם, יש להם יד ושם בבנין הדורות של נצחיות עם ישראל המוכתר בתואר ממלכת כהנים וגוי קדוש.¹¹

הדברים מדברים בעד עצמם. הרב אברמסקי מקביל בין התהליכים הנפשיים העוברים על ההורים המאמצים לבין התהליכים העוברים על הורים לילדים ביולוגיים. לטענתו, "כאילו ילדו" פירושו שניתן לחוות את אותה החוויה הכרוכה בהליך הלידה. אימוץ יכול להוביל לקשרים פנימיים בין ההורים לילדם, כאילו ילדו אותו והיה בנם ממש. אינני יודע אם הרב אברמסקי הסכים להשלכות ההלכתיות של עמדה דרשנית זו, אבל אין ספק שיש בכוחה לתרום למהות הקשר שבין הורה מאמץ לבין בנו, כמו גם על דיני הייחוד והאיסור או ההיתר לחיבוק ונישוק. ההשלכה ההלכתית החריפה ביותר של "כל המגדל יתום" מופיעה בדבריו של רבי שלמה קלוגר,¹² המתבסס על מחלוקת אחרונים כיצד לפרש את המילה "כאילו". לדעת הט"ז:¹³ "כאילו – ממש", ולדעת הדרישה:¹⁴ "כאילו – דומה, אך לא זהה. על פי זה דן הרב קלוגר במשמעות דין המגדל יתום בתוך ביתו בעקבות פירושו של בעל הט"ז:

הנהה נסתפקתי במי שגידל יתום ויתומה בתוך ביתו אם נחשב זה קיום פרו ורבו, כיון דאמרו חז"ל: "המגדל יתום ויתומה בתוך ביתו מעלה עליו כאילו ילדו", אם כן יש לומר דהויא נמי [שהוא שנחשב גם] כאילו קיים פרו ורבו, או על כל פנים אינו דומה לולד ממש ולא קיים בזה פרו ורבו.¹⁵

- 11 הרב יחזקאל אברמסקי, חזון יחזקאל, ירושלים: [חמו"ל], תשל"ט, הקדמה לתוספתא מסכת יבמות.
- 12 הרב שלמה קלוגר (1785-1869) היה רב, מנהיג, פוסק ודרשן מפורסם. מגדולי התורה בגליציה שבפולין.
- 13 הרב דוד סגל (1586-1667). פעל בפולין והיה מגדולי הפוסקים האשכנזים במאה השבע עשרה. מכונה על שם חיבורו "טורי זהב".
- 14 הרב יהושע פלק בן אלכסנדר הכהן (1555-1614). פעל בפולין והיה מחשובי המפרשים של ספרי ההלכה "הטור" ו"שולחן ערוך". נקרא על שם חיבורו על הטור – "דרישה".
- 15 הרב שלמה קלוגר, הגהות לשולחן ערוך, אבן העזר, סימן א, סעיף א.

נראה שהספק שהעלה רבי שלמה קלוגר הוא אם יוכלו הורים שלא זכו לפרי בטן להשלים את המצווה החשובה פרו ורבו בעזרת פעולת האימוץ. לטענתו, על פי הט"ז ההורים המאמצים אכן מקיימים מצווה זו. נראה שהמניעים לכך הם שניים: פעולת האימוץ מעניקה חיים כפשוטו למי שחייו תלויים לו מנגד; והיא תורמת ליישוב העולם. אלו הם שני הטעמים העיקריים הניצבים בבסיסה של מצוות פרייה ורבייה. יש לשים לב: גם כאן אין הנחיה הקשורה לגיל האימוץ. יתרה מזו, לא מדובר במעמד המשפטי של ההורים המאמצים – "כל המגדל!"

ואולם אם נעיין במשמעות מחלוקתם של הט"ז והדרישה, נוכל לומר שיש שני דגמים של משפחה מאמצת: האחד רואה במשפחה המאמצת משפחה לכל דבר. לפיכך קשה להעלות על הדעת שמשפחה כזאת, שבה מערכת היחסים העמוקה בין הילד להוריו היא כאילו ילדו אותו, מנטרלת חלק חשוב ממה שמאפיין משפחה: חום, קרבה גופנית, מגע. הדגם השני רואה במעשה האימוץ מעשה הדומה למשפחה ומדגיש את הממד הטיפולי: אנו מנסים לייצר מסגרת דומה ככל האפשר ליתום ומקווים שהוא יוכל להפיק מכך את מרב התועלת. ההגדרה של ההורות המאמצת כהורות אחרת, הדומה אבל שונה מההורות הטבעית, נידונה בכתביו של הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק:¹⁶

כאשר התווספה האות ה"א לשמו של אברם, הוא נעשה לאברהם, "אב המון גוים" (בראשית י"ז, ה), אביהם הרוחני של כל אלה שלמדו מפיו. הזוג חשוך הילדים אינו זוכה לחזקת אברם של הורות ההולדה הטבעית, אך השגת דרגתו של "אברהם", ההורות הבוראת, היא אתגר, אשר הכל נקראים להתמודד עמו.¹⁷

בשל כך מדגיש הרב סולובייצ'יק שההורות הבוראת צריכה להתנהל באופן אחר מההורות הטבעית:

16 הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק (1903-1993) היה ראש ישיבה, פילוסוף דתי, מראשי הציונות הדתית ותנועת המזרחי וממנהיגיה הרוחניים של היהדות האורתודוקסית בארצות הברית.

17 הרב יוסף דב סולובייצ'יק, אדם וביתו: שש מסות על חיי המשפחה, מאנגלית: אביגדור שנאן, ירושלים: עמותת תורת הרב, תשס"ב, עמ' 69.

אין כל סיבה למנוע מילד מאומץ מידע על אודות הוריו הטבעיים. צורה חדשה זו של הורות אינה עומדת בסתירה לקשרים הביולוגיים. היא באה לידי ביטוי במימד חדש, אשר ניתן להבחין בינו לבין המימד הביולוגי. אין אדם חייב לעבור תחילה את שלב "אברם", כדי להיעשות בסופו של דבר ל"אברהם". הילד הרוחני, ולא הילד הביולוגי, הוא זה שאינו בר-שינוי בקיום האנושי; הקהילה בת שלושת החברים מבוססת על אחדות קיומית, לא ביולוגית. ניתן לכרוך באופן שאינו ניתן להפרדה את קיומם של ה"אני והאתה" עם קיומה של מהות שלישית, גם אם היא, במונחים ביולוגיים, זרה להם לחלוטין.¹⁸

שני הדגמים הללו מזמינים אותנו לבחון מערכות יחסים שונות בין הורים מאמצים לילדיהם. אין ספק שלכל אחת מהן השלכות על סוגיית ייחוד, חיבוק ונישוק.

ב. דיני חיבוק, נישוק וייחוד בילדים מאומצים

קולמוסים רבים נשתברו בעניין דיני הייחוד עם ילדים מאומצים. ואולם יש להדגיש תחילה שסוגיית ילדים מאומצים טומנת בחובה סוגיות הלכתיות רבות אחרות. אזכיר בקצרה כמה מהן.

יש שחששו מהגדרת המשפחה החדשה משפחה לכל דבר בשל איסורי עריות. לפיכך פוסקי הלכה רבים מחייבים לגלות לילד מיהם הוריו הביולוגיים, כך שלא תקרינה תקלות חמורות; ואת שם האב הביולוגי יש לכתוב בשטרי גטין. כמו כן פוסקי ההלכה דנו אם יורש את אביו הביולוגי אם לאו. ויש שדרשו לקרוא לו לתורה בשם אביו מולידו כדי שלא ישתכח, ומכאן עלולים לצמוח איסורי עריות כדלעיל.¹⁹ כמו כן יש שנסתפקו אם אב מאמץ אומר "ברוך שפטרני" כבר המצווה של בנו המאומץ, אם חלה על אב מאמץ החובות החלות על אב לבנו,²⁰ ועוד.

18 שם, שם.

19 לסיכום הדעות ולהפניות ראו אברהם ס' אברהם, "אימוץ ילדים", המעיין (תמוז תשנ"ד), עמ' 29-40.

20 לעניין זה ראו הרב בצלאל שטרן, שו"ת בצל החכמה, חלק ה, סימן ג; הרב מנשה קליין, שו"ת משנה הלכות, חלק ג, סימן כו.

מעניין שמטעמים אתיים יש המבקשים לגלות את שורשיו של הילד גם אם מדובר בילדים קטנים. לטענתם, אם מילדים קטנים אפשר להעלים את זהותם, רבים יעדיפו לאמץ רק ילדים רכים, וכך ייפגעו הגדולים יותר, ששם משפחתם כבר ידוע. כדי להיטיב את סיכוייהם של הבוגרים יש אפוא לגלות את שורשי המשפחה הביולוגית לכולם.

איסור ייחוד נתבאר במשנת קידושין:

לא יתיחד אדם עם שתי נשים אבל אשה אחת מתיחדת עם שני אנשים. רבי שמעון אומר אף איש אחד מתייחד עם שתי נשים בזמן שאשתו עמו וישן עמהם בפונדקי מפני שאשתו משמרתו. מתייחד אדם עם אמו ועם בתו וישן עמהם בקרוב בשר ואם הגדילו זו ישנה בכסותה וזה ישן בכסותו.²¹

מכאן למדנו שדיני ייחוד אינם חלים על המעגל המשפחתי הקרוב, כנראה מפני ש"לא איגרו איניש בקרובתיה" [לא מתגרה אדם בקרובתו].²² היינו, אנשי כנסת הגדולה עקרו את היצר המיני מהמעגל המשפחתי הקרוב. לנוכח התפיסה המחקרית שהובאה בראשית התשובה, אדגיש כי השאלה אינה רק אם מותר לחבק ולנשק מאחר שהממצאים מורים שצריך לחבק ולנשק. כאן עלינו לברר אם ילדים מאומצים נכללים בהיתר או שמא הוחרגו מההיתר. להנחה שמדובר באיסור ייחוד יש השלכות על עצם פעולת האימוץ. ידועה עמדתו של הרבי מלובביץ' בשאלה זו.²³ במכתב שהופנה אל מערכת אוצר הפוסקים בשנת תשכ"ה-1965 כתב הרבי:

עוד בעי"ה והיא קרובה ועקרית, ולא עוד אלא שמזמן לזמן מתגדלת התקלה, והיא בשאלת אימוץ ילדים. מספר המשדלים לאמץ ילדים הולך ורב, וכפי שראיתי בכמה וכמה מקרים של זוגות המקפידים אפילו בדקדוק קל של דברי סופרים, לא שמים לב כלל

21 משנה, קידושין ד, יב.

22 סנהדרין סד ע"א.

23 הרב מנחם מנדל שניאורסון (1902-1994) היה האדמו"ר השביעי בשושלת אדמו"רי חסידות חב"ד. חי בארצות הברית, אך השפיע על כל רחבי העולם היהודי.

שכל עניני איסור יחוד חיבוק ונישוק וכו' וכו' קיימים בתקפם בנוגע לילדים המאומצים, ראיתי בכמה ספרים וחוברות שמטפלים בבעיה איך להבטיח שלא ישא אח את אחותו וכו' וכן יש שדנים בנוגע לשאלת ירושה וכו'; אבל הרי כל זה בא לאחרי כמה שנות אימוץ, והם בגדר ספק, וכמה רק בעניני ממונות, מה שאין כן איסורים הנזכרים לעיל (יחוד וכו') הם בגדר ודאי ומתחילים כמה וכמה שנים לפני שמגיעים הילדים לפרקם.

פשוט שאין האמור לעיל דומה לענין גידול יתום ויתומה שהיה נפוץ בין בני ישראל, כיון שבשנים אלו כוונת המאמצים היא להעלים מהילד המאומץ שאינם הוריו האמתיים, ומשתדלים ומדייקים בזה שלא להראות כל תנועה וענין שיעוררו חשד בלב הילד המאומץ שהיחס אליו אינו דומה להיחס לחבריו מצד הוריהם הם, ולא עוד אלא שכמה מהמוסדות המחלקים ילדים לאימוץ מקבלים (או גם דורשים) הבטחה מראש שהילד יגדל ללא כל סיבוכים והפרעות, זאת אומרת שיהיה היחס אליו בכל הפרטים כמו לבן ובת מבטן ומלידה, ובאים ומוסיפים רופאים ופסיכולוגים שמוכרח יחס כזה כדי שיהיה החינוך בלי תקלות, ובודאי לרכווייהו [לשכמותם] האריכות אך למותר, ורק להוסיף אשר מספר הילדים המאומצים הוא כמה פעמים ככה מאשר משערים או מודיעים בעלי הסטטיסטיקה, כיון שכמה מהמאמצים ועוד יותר כמה מהמוסרים ילדיהם לאימוץ – אינם רוצים כלל בפרסום מכמה וכמה טעמים.

לכן כל הפרסום וכל האזהרות על דבר חומר הענין וכו' שיתנו בכרך הבא, הלואי שישפיק להביא התיקון המוכרח סוף סוף לבוא בענין האמור, ואף שלכאורה המקום לפרסום האמור צריך להיות בספר הנקרא על ידי בעלי-בתים ואותם הרוצים לאמץ ילדים, אבל ההתחלה בזה ראויה שתבוא בספר כאוצר הפוסקים וכיוצא בזה, בהדגשה מתאימה על האיסור ואשר נשנה האיסור בכל יום ויום, ובתנאי תקופתנו כמעט שאי אפשר להזהר ממנו, כי אם על ידי השתדלות קפדנית ומתמידה, ואפילו אם יהיו מאמצי הילדים יראי השם.

ופשוט שביד מערכת אוצר הפוסקים, בתור קובץ למורי הוראה בישראל, לדרוש מירחונים ושבועונים ומכתבי עתים לפרסם ענין האמור, ויש מקום לומר שימלאו בקשתם ודרישתם בזה. בכבוד ובברכה אשר יצליח ה' מלאכתם בקדש להורות לעם ה' דרך המלך היא דרכו של מלך מלכי המלכים קב"ה באורח חייהם, וכך נראה לי – בדברים אשר תוצאותיהם עד סוף כל הדורות.²⁴

מדברים אלו עולה שהרבי מחב"ד לא התיר את פעולת האימוץ, מאחר שלא יהיה אפשר להקפיד על דיני הייחוד. לטעמו, הגישה המבקשת להסתיר מהילד את מוצאו ולבנות מערכת משפחתית נורמלית אינה מאפשרת התמודדות עם דיני הייחוד. ייתכן שעמדתו של הרב מנחם מנדל שניאורסון מושפעת מההנחה שהמגע והחיבוק הם תנאי לאימוץ, הם חלק מיצירת מערכת חיים נורמלית, ולכן הדיון הוא לא רק אם ניתן להתגבר על הקושי שבאימוץ. גם בהנחה שניתן להתגבר, יש לחשוש מן הקשיים שילוו את הילד אם לא יזכה לחיבוק, ולכן הרבי זצ"ל אסר על אימוץ ילדים. יש לציין שהנחת היסוד של הרבי מדברת על מסגרת האימוץ כמעין הורות ביולוגית, "כאילו ילדו" על פי פירוש הט"ז. ואולם בהנחה שמדובר ב"הורות רוחנית", כפי שפירש הרב סולובייצ'יק, יש לשקול מה תהיה עמדתו של הרבי. בפועל, מפי השמועה, ידוע ששואלים שפנו אל הרבי בשאלות מעשיות הנוגעות לאימוץ נשלחו על ידו לרב סולובייצ'יק. פתח ראשון להיתר נמצא בתשובותיו של בעל הציץ אליעזר, הרב אליעזר יהודה וולדנברג.²⁵ בתשובה לשאלה שהופנתה אליו בידי הרב איסר יהודה אונטרמן, לימים הרב הראשי לישראל, הוא משיב:

והנה לכאורה פשוט הדבר ראין כל מקום להתיר היחוד בזה אפילו באופן שהבן או הבת לא יודעים וחושבים את האישי לאביה ואת

24 מכתבו של הרבי הובא באוצר הפוסקים, חלק ט, עמ' קל.

25 הרב אליעזר יהודה וולדנברג (1915-2006) פעל בישראל, והוא מחשובי הפוסקים במאה העשרים. נודע בעיקר בזכות תשובותיו בנושאי רפואה והלכה. זוכה פרס ישראל לספרות תורנית ופרס הרב קוק.

האשה לאמו, דמלבד מה שהרי האיש או האשה כן יודעים מזה
ואם כן הם מצד עצמם אסורים מכל מקום בייחוד זה.²⁶

כלומר, הידיעה של האיש והאשה שלא מדובר בכנס הביולוגי מייצרת זיקת
איסור ייחוד, ולכן אין לאפשר את היווצרותה של המשפחה החדשה. אולם כאן
פותח הרב פתח להיתר:

אבל לאחר העיון נראה לפי עניות דעתי להציע כמה צדדי היתר שלא
להצריכם לפרוש זה מזה היכא [היכן] שלקחו אותם מתחילה לאימוץ
בהיתר כשהיו עוד למטה מגיל שהיחוד אסור עמהם.

בראשונה נתעוררתי על צידוד היתר בזה בראותי בדברי הלבוש
באה"ע [שולחן ערוך, אבן העזר] סימן כ"ב סעיף א' שבכח תורתו כי
רב מסביר טעם מדידה [משלון] על היתר היחוד של בן עם אמו וה"ה
[והוא הדין] האב עם בתו והוא מפני שאין דרכה לבא עמו לידי הרגל
עבירה וה"ה האב עם בתו, ונראה לכאורה ברור כוונת הסברו בזה,
דבהיות שמגדלת אותו ביחסי אם ובן והוא הדין האב את בתו, אם כן
זהו גופא החייץ והמחיצה המבדלת ביניהם, וזהו המשריש בלבותם
ההרחקה שלא יבואו לידי הרגל עבירה, ו"האין דרכה לבא עמו לידי
הרגל עבירה" נובע מכח זה שיחסי הטיפוח הוגדרו ביחסים של אם
ובן וה"ה אותו הדבר באב עם בתו.

ואם כן לפי זה יש לומר אותו הדבר ואותו הטעם גם בכך ובת
מאומצים דמכיון שהושרש בלבותם מאז קטנותם שהיא לו כאם והוא
לה כבן וכך באיש הוא לה לאב והיא לו כבת, וביחסי טיפוח כאלה
גדלו אצלם אזי מכוח הרגשה זאת תו אין דרכה של האישה לבא עמו
לידי הרגל עבירה, וכך אותו הדבר גבי איש דתו [ששוב] אין דרכו
לבא עמה לידי הרגל עבירה. וממילא יש מקום להתיר לפי זה גם
החיבוק והנישוק הבא ונובע מיחס וחיבה אבהותי ואמהותי. דלאו
[שלא] קירבה כזאת הוא דקאסרה [שאסרה] תורה.²⁷

26 שו"ת ציץ אליעזר, חלק ו, סימן מ, פרק כא, סעיף א.

27 שם, סעיף ב.

הרב וולדנברג בוחר בתיאור ההורות הטבעית, ובשל כך תקנת אנשי כנסת הגדולה המעלימה את היצר המיני מהמעגל המשפחתי תופסת גם כאן. עתה מביא הרב שורה של נימוקים לביסוס היתרו, אף שבדברי הסיכום הוא מבקש לסייג את תשובתו ולהדגיש את המניעים להיתר:

כתבתי בצידוד צדדי היתר הנ"ל הגם שנדמה שנכנסים לכאורה בפירצות דחוקות, בכדי ללמד זכות על ישראל, ובראותינו שגם גדולים וטובים לא נזהרים בזה, ובכדי לא לסגור הדרך לפני ילדים אומללים שלא יהא להם דורש ומבקש מבתי שישחנכו אותם שם על ברכי התורה והמסורה. וזאת מיהת [צריך] לדעת שזה אסור בודאי לקחת לכתחילה לאמץ ילדים שהם כבר בגיל של איסור יחוד דהיינו בת מגיל ג' שנים ויום אחד ובן מגיל תשע שנים ויום אחד אם יודעים מראש שלא יוכלו להיזהר מלהתייחד עמם.²⁸

תשובתו של הרב וולדנברג נסמכת על שלוש רגליים:

1. כאשר הילדים מגיעים למשפחתם החדשה בגיל צעיר אין לחשוש לאיסורי ייחוד.
2. מדובר בגזרה שאין הציבור יכול לעמוד בה. משני טעמים:
 - א. מצד ההורים המאמצים – שחלקם הגדול לא זכו לפרי בטן, והגזרה שלא לאמץ ילדים גוזלת מהם את הכמיהה להורות.
 - ב. מצד הילדים המאומצים – היעלה על הדעת שנפקיר את הילדים הללו ונותירם ברחוב?
3. בתשובה מדגיש הרב וולדנברג נימוק נוסף: "דרכיה דרכי נועם". נימוק זה הוא נימוק מטה-הלכתי המבקש לטעון שהנחיות התורה אינן חריגות לעומת הנורמה ההלכתית המקובלת. לשיטתו, אימוץ הילדים בקטנותם ועזיבתם בגיל בגרות אינם עולים בקנה אחד עם הנחיית "דרכיה דרכי נועם". בקריאה פשטנית נראה שנימוק זה לא קנה לו שביטה בדברי הסיכום לתשובה.

אולם המעיין בדברי הציץ אליעזר לא יכול שלא להבחין בנימוק נוסף שעליו בונה הרב את יתדותיו: "ובכדי לא לסגור הדרך לפני ילדים ואמללים שלא יהא להם דורש ומבקש מבתים שיחנכו אותם שם על ברכי התורה והמסורה". האם יעלה על הדעת שילדים אלו יאומצו רק בידי הורים שאינם שומרי תורה ומצוות? האם המציאות הזאת מתיישבת עם עקרון "דרכיה דרכי נועם"?

תשובתו של הרב וולדנברג מאפשרת לבחון את המציאות משתי זוויות ראייה: זווית אחת היא זו של המשפחה המעוניינת באימוץ. לקטגוריה זו משתייכות בדרך כלל משפחות שלא זכו לפרי בטן. זווית שנייה היא זו המבקשת לבחון את המציאות דרך המשקפיים של הילד הזקוק לאימוץ. כאן מדובר לא פעם במשפחות שיש להן ילדים ביולוגיים. הליך האימוץ נועד לסייע לילד ולחברה, ובסיסו הוא חסד ונתינה. זהו ערוץ שניתן לכנותו "דרכיה דרכי נועם".

וכך, אמנם הרב וולדנברג השיב בכלים הלכתיים טהורים, שעל פיהם יש לחלק בין הגילים האמורים, אבל משהגדיר את העיקרון שייתכנו יחסים של הורות טבעית במשפחה מאמצת ולנוכח הצורך של הילדים – יש מקום לבחון את הרחבת ההיתר. על דבריו של הציץ אליעזר נמתחה ביקורת חריפה, בעיקר מצד המבקשים להדגיש את הממד הפורמליסטי של ההלכה.²⁹

כדבריו של הציץ אליעזר כתב גם הרב חיים דוד הלוי,³⁰ שאף הוא תלה את ההיתר בכך שנתרגלו לגדלם מגיל צעיר, ולפיכך אין לחשוש מהתעוררות היצר. המעיין בתשובת הרב יגלה שהתלות בגיל הצעיר איננה סיבת הפטור, אלא סימן להיתר. לא מוכח מדבריו שרק אם מדובר בילדים קטנים יהיה הדבר מותר ושאם לאו, יש לאסור.³¹

עמדה אחרת בסוגיה מופיעה בשמו של הרב נחום אליעזר רבינוביץ':³²

29 לסקירה ראו הרב מומי פאלוך, "דיני ייחוד בילדים מאומצים: פולמוס הלכתי והגותי בעקבות תשובת הציץ אליעזר", פתיחתא יא (התשס"ז).

30 הרב חיים דוד הלוי (1924-1988) היה פוסק והוגה דעות. כיהן כרב הראשי של תל אביב-יפו וכרב הספרדי הראשי של ראשון לציון. זוכה פרס ישראל לספרות תורנית ופרס הרב קוק.

31 הרב חיים דוד הלוי, עשה לך רב, תל אביב: הוצאת המחבר, תשל"ו, חלק ג, סימן לט.

32 הרב פרופסור נחום אליעזר רבינוביץ' (נולד ב-1928) הוא ראש ישיבת ההסדר ברכת משה שבמעלה אדומים. אחד מחשובי הפוסקים של הציונות הדתית.

התופעה של אימוץ איננה חדשה, אלא היא היתה קיימת במשך כל הדורות. וכבר אמרו חז"ל: "כל המגדל יתום בתוך ביתו מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו". איך יתכן שלא כתבו חז"ל שצריך להיזהר מאיסור ייחוד במצב זה של מגדל יתום בתוך ביתו – אם אכן איסור זה נהג. מדוע איסור חמור זה נשמט מכל ספרות הפוסקים במשך כל הדורות ולא נתעורר עד דורנו אנו?³³

עמדתו של הרב רבינוביץ' מגדירה מחדש את משמעות "כל המגדל יתום בתוך ביתו מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו". מעתה לא מדובר רק בזכות סגולית על מעשיו. לדעתו, הכוונה לאופן שבו יש לגדל את הילד, "כאילו ילדו". בן בית לכל דבר, על כל המשתמע מזה.

ברקע דבריו של הרב וולדנברג עומד גם הצורך ללמד זכות על מה שכבר נהגו, ואילו עמדתו של הרב רבינוביץ' נובעת מתפיסה של לכתחילה. לעניות דעתי, וכפי שכבר הסברתי לעיל, רוב הפוסקים פירשו את מאמר חז"ל מזווית הראייה של ההורה המאמץ, ואילו עמדת הרב רבינוביץ' היא ביטוי לתפיסה המבקשת לבחון את "כל המגדל" מצד הילד המאומץ. לכן הבאתו אל הבית מחייבת לגדלו כבן, כדי שירגיש "כמו בבית" – כאילו נולד בביתנו.

ג. חיבוק ונישוק ילדים מאומצים כאמצעי טיפולי

בשאלה הוצגה ההזדקקות למגע כחלק מפעולת השיקום של צעירים שלא זכו לגדול במשפחה ולקבל את ארגז הכלים לפיתוח חיים בריאים. הזדקקות זו, בצירוף ההערכה המקצועית שהובאה בראשית הדברים, מאפשרות לדון בהיתר מצד הצורך הטיפולי.

לכאורה תלויים הדברים בלשון שולחן ערוך, ספר הפסיקה היסודי של הרב

יוסף קארו:³⁴

33 דברים שבעל פה, מצוטטים אצל הרב עזריה ברזון, "איסור ייחוד בימינו", תחומין י (תש"ץ), עמ' 317, הערת שוליים 19.

34 הרב יוסף קארו (1575-1488) הוא מגדולי הרבנים ופוסקי ישראל בכל הדורות. חיבר את שולחן ערוך, ספר הפסיקה היסודי ביותר בעולם היהודי בימינו.

אם בעלה רופא [מדובר באישה שבעת נידתה זקוקה לטיפול רפואי], אסור למשש לה הדפק.³⁵

ומעיר הרמ"א:³⁶

ולפי מה שכתבתי דנוהגין היתר אם צריכה אליו דמשמש לה, כ"ש [כל שכן] דמותר למשש לה הדפק אם אין רופא אחר וצריכה אליו ויש סכנה בחליה.³⁷

הש"ך³⁸ מבאר שמחלוקת שולחן ערוך והרמ"א היא דווקא באשתו, מה שאין כן בשאר בני האדם:

ומיהו אם החולה מסוכן ואין שם רופאים משמע קצת מדברי תשובת הרמב"ן סימן קכ"ז דשרי [שמותר] מפני פיקוח נפש אלא די"ל דלטעמיה אזיל [שיש לומר שהוא הולך על פי שיטתו] דסבירא ליה דנגיעת נדה אינו אלא מדרבנן אבל להרמב"ם דנגיעת ערוה אסורה מן התורה, הכא אף על פי שיש פיקוח נפש אפשר דאסור משום אביזרא דג"ע [אביזר של גילוי עריות] וצ"ע [וצריך עיון] עד כאן לשון "בית יוסף".³⁹ ואין נראה דודאי אף להרמב"ם ליכא איסור דאורייתא [אין איסור מן התורה] אלא כשעושה כן

35 יורה דעה, סימן קצה, סעיף יז.

36 הרמ"א, הרב משה בן ישראל איסרליש (1530-1572). פעל בפולין. גדול פוסקי אשכנז במאה השש עשרה. לחיבורו ההלכתי "המפה" החשיבות המעשית הגדולה ביותר. חשיבותו של החיבור היא בהגהות לשולחן ערוך של רבי יוסף קארו ובהתאמות שנכללו בו על פי המסורות הנבדלות של קהילות אשכנז.

37 הגהה, שולחן ערוך, סימן קצה, סעיף יז.

38 רבי שבתי כהן (1622-1663). חי רוב ימיו בליטא. היה רב ופוסק הלכה, מחבר פירוש שפתי כהן על השולחן ערוך.

39 הבית יוסף הוא חיבורו של הרב יוסף קארו בעל השולחן ערוך, על הטור, הקודקס ההלכתי שקדם לו.

דרך תאוה וחיבת ביאה כמו שלמדנו סימן קנ"ז סימן קטן י' מה שאין כן הכא [וכאן] וכן המנהג פשוט שרופאים ישראלים ממששים הדפק של אשה אפילו אשת איש או עובדת כוכבים אף על פי שיש רופאים אחרים עובדי כוכבים וכן עושים שאר מיני משמושים על פי דרכי הרפואה אלא הדבר פשוט כמו שכתבתי וזה נראה דעת הרב דלעיל בסימן קנ"ז משמע מדבריו כהרמב"ם וכמו שכתבתי שם בסימן קטן י' וכאן התיר מישוש הדפק מכל מקום באין סכנה אסור לבעלה למשש הדפק כשהיא נדה.⁴⁰

לדעת הש"ך יש להתיר לבעל לבדוק דופק לאשתו בעת נידה רק במצב של פיקוח נפש. לעומת זאת מגע בין איש לאישה לצורך טיפול שאינו פיקוח נפש (וכן עושים שאר מיני משמושים ע"פ דרכי הרפואה) – מותר. בעניין זה חשוב להדגיש מה שכתב הרב וולדנברג בהגדרת "חולה":

וכל דבר שחסר לאדם להיותו שלם כיתר בני האדם נקרא שהוא חולה.⁴¹

האם החוסר הגדול של הצעיר שבו עוסקת השאלה אינו פוגע ביכולתו להיות אדם שלם? האם אין בכך כדי להחיל על מקרים אלו את הדינים הנוגעים לטיפול רפואי, ששם מצינו שמותרים שאר מיני מישושים? זאת ועוד, ידועים דברי הר"ן⁴² שבמקום שיש צער גדול "חיי נפש הוא",⁴³ וממילא יש לראות בצער ובכאב מתמשך צד של חיי הנפש המתיר טיפול רפואי כמבואר לעיל. לכל זה יש להוסיף את העובדה שאדם עם מוגבלות זקוק לסיוע הכרוך במגע, ללא קשר לפעולת האימוץ. משהותרה הרצועה ומתקיים מגע, יש לבחון אם ראוי לאסור גם חיבוק ונישוק.

40 שפתי כהן, יורה דעה, סימן קצה, סימן קטן כ.

41 ציץ אליעזר, סימן יב, סעיף מה.

42 רבי נסים בן ר' ראובן גירונדי (1315-1376). פעל בספרד. מחשובי פרשני התלמוד.

43 פירוש הר"ן על התלמוד הבבלי, נדרים פ ע"ב.

ד. סיכום

פעולת האימוץ היא הצלת חיים ויש בה תועלת גדולה לילד ולחברה כולה. אין מקום להניח שילדים שהגורל המר להם לא יוכלו לנסות לשחזר חיים נורמטיביים במסגרת משפחתית ראויה.

מחלוקת הפוסקים שהצגתי נובעת גם מהתעלמות מהצורך של הילד במגע. ולא פחות מזה – מגע הוא כלי חינוכי מהותי, ויש ביכולתו לסייע להורים להעביר מסרים חינוכיים עמוקים ומשמעותיים. גידול ילד ללא מגע עלול לפגוע בתהליכים החינוכיים במשפחה. אמנם אי-אפשר להתעלם מבררת ההורות הרוחנית, אבל בחינה מקצועית מראה את הצורך של ילדים מאומצים בשחזור מרבי של ההורות הטבעית. ניתן גם להפעיל את הממד הטיפולי הרפואי כגורם המתיר את המגע בין ההורים לילדיהם.

מותר לחבק ילד או ילדה הנמצאים באומנה, אם מפני שמדובר בצורך נפשי רפואי, ואולי אף מפני שזו המשמעות של דברי חז"ל: "כל המגדל יתום בתוך ביתו מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו". בילד עם מוגבלות נראה שיש סיבות נוספות להיתר.

לא ניתן להתעלם מחילול ה' הנורא אם וכאשר ילדים מאומצים יחשבו שבית של תורה הוא לא המסגרת הנכונה לשיקום חייהם. ידועה הבחנת הרב אורבך⁴⁴ בין "לפני עיוור קטן" לבין "לפני עיוור גדול".⁴⁵ לעתים אנו נאבקים שלא להיכשל ב"לפני עיוור" קטן (היינו, להרחיק מכל מגע), אבל אגב כך גורמים לזילות של התורה ולנזק רחב ומקיף.

באימוץ או באומנה יש משום נתינת חיים לילד שחייו תלויים לו מנגד. על פי רוב פעולה זו אינה מלווה אלא ביצר של קדושה, אהבה ונתינה מעומק הלב.

44 הרב שלמה זלמן אורבך (1910-1995) פעל בישראל. מחשובי פוסקי ההלכה במאה העשרים.

45 שו"ת מנחת שלמה, חלק א, סימן לה.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי, לא מפלגתי, הממוקם בתפר שבין האקדמיה לפוליטיקה. בתכניותיו ובמפעליו המכון חותר לחזק את מוסדות הדמוקרטיה בישראל ולגבש את ערכיה. הוא עוסק במחקר מעמיק ומנסח המלצות מעשיות לתכנון מדיניות ולעיצוב רפורמות בממשל, במינהל הציבורי ובמוסדות הדמוקרטיה.

חוברת זו היא תוצר של סדרת שו"ת, שהיא חלק מהפרויקט "זכויות אדם והיהדות בשטח". עניינו של הפרויקט הטמעת משנה סדורה במערכות השלטון ובמרחב הציבורי בנושא זכויות אדם והיהדות בכלל ובשילוב ושוויון של אנשים עם מוגבלות בפרט. סדרת שו"ת שואפת לתת מענה הלכתי פרקטי לדילמות שאנשים עם מוגבלות נאלצים להתמודד עמן בחיי היום-יום.

בעת כתיבת החוברת שימש שר החינוך הרב שי פירון עמית מחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה וראש הפרויקט "זכויות אדם והיהדות בשטח".

חוברות הסדרה רואות אור הודות לאדיבותן של קרן אנונימית הפועלת בישראל ושל קרן משפחת רודרמן, הפועלת לשילוב מלא של אנשים עם מוגבלות בחברה בכל תחומי החיים, בישראל ובארצות הברית, על ידי שותפויות מגוונות ושיתופי פעולה אסטרטגיים.

www.idi.org.il

שתפו אותנו בפייסבוק